

Преглед / Review

Николай Аретов
(Институт за литература, БАН)
naretov@gmail.com

Преплетените истории на Балканите

Nikolay Aretov
(Institute for literature, BAS)
naretov@gmail.com

Entangled Histories of the Balkans

Abstract

This paper presents volumes 2 and 3 of the collective research project “Entangled Histories of the Balkans” dedicated to the “Transfers of Political Ideologies and Institutions” (edited by Roumen Daskalov and Diana Mishkova) and to the “Shared Pasts, Disputed Legacies” (edited by Roumen Daskalov and Alexander Vezenkov). Modern Balkan history has traditionally been studied by national historians in the terms of separate national histories taking place within bounded state territories. The authors in this volume apply a different approach. They all seek to study the modern history of the region from a transnational and relational perspective in terms of shared and connected, as well as entangled, histories, transfers, and crossings. This goes along with an interest in the way ideas, institutions, and techniques were selected, transferred and adapted to the Balkan conditions and how they interacted with those conditions. The volumes also invite reflection on the interacting entities in the very process of their creation and consecutive transformations rather than taking them as givens.

Keywords: Balkans, Western Models, Liberalisms, Early Socialism, Agrarian Ideologies, Fascism, Communism, Nationalism, Ancient Thrace, Byzantium, Ottoman Legacy, National Revival

Едно от важните събития в българската хуманитаристика през последните години е поредицата „Преплетените истории на Балканите“ – мащабен проект, разгърнал се в (засега?) три тома, който предлага нова, необходима, а и до голяма степен очаквана гледна точка към процесите в Югоизточна Европа. Имах възможност да представя тук първия том (Литературна мисъл, LIX, № 2, 2016, 150-154), сега ще се насоча към следващите два. Надявам се, че резюмирането на идеите от труда може да стане начало за едно бъдещо тяхно по-детайлно обсъждане.

Вторият том от поредицата е посветен на преноса на политически идеологии и институции. Въвеждащата статия на съставителите Румен Даскалов и Диана Мишкова навлиза в дебатите за преноса на западни модели на Балканите и тяхното „одомашняване“. Процесът се осъществява интензивно, но и среща съпротива, която не е някакво специфично балканско явление. Както показват цитираните от авторите наблюдения на Гейл Стоукс, подобни процеси са по-скоро универсални. Мишкова и Даскалов обособяват два периода в този трансфер – от края на XVIII в. до средата на XIX и от около 1860 до Първата световна война. През следващите десетилетия се наблюдава разочарование от Запада и връщане към родното; в модифициран вид то може да се открие и днес в различни прояви на т. нар. „нов патриотизъм“.

Една от най-любопитните тенденции е критиката на модите като реакция срещу западните влияния, разглеждана като наднационално явление. По сходен модел се изграждат и реакциите към въвеждането на модерните институции на държавата, възприемани като „форми без съдържание“, поради конфликта им с „патриархалната“ среда, в която те са поставени. Едно от достойнствата на труда е богатството от документални свидетелства за представяните тенденции. За литераторите е интересна тезата, че „съчиненията на най-представителните и известни балкански писатели от онова време [края на XIX и началото на XX в.] са пропити с носталгия по миналото, идеализация на селския живот или саркастични и мрачни описания на изкривеното настояще“. (Т. 2, с. 45) Политиците и идеолозите не са така единни и при тях споровете са по-остри, дори сред хора със сходни разбирания. Наблюденията върху тезите на социалистите показват разделението между модернизатори (сред тях е и Д. Благоев), които са за въвеждане на капиталистически отношения, което трябва да доведе до постигане на желания идеал, и другите (в България те са определяни като „широки“), които са по-благосклонно настроени към традиционното и се стремят да облекчат злините на чистия капитализъм, ако не и да го прескочат. Идейните източници и на едните, и на другите, са на първо място в Русия (където, от своя страна са заимствани от Запада), а вариантите са доста различни в отделните балкански общества.

Диана Мишкова предлага разгърнат анализ на балканските либерализми, видени като динамични и множествени, не само според националните им специфики, но и в рамките на отделните общества. Според предлаганата

гледна точка, за известен период от време либерализмът и национализмът са преплетени, ако не и синонимни, противопоставянето им е по-късно явление. Наблюденията започват от „ранния либерален реформизъм“ и неговите специфики в румънското и сръбското общество, а след това – сред гърците и българите (Ив. Селимински). Следва период на съзряване, при който либерализмът от Risorgimento тип доминира, но и еволюира по посока на търсене на домашните си корени. Следващата значителна промяна настъпва, когато либералите идват на власт и започват да изграждат държавните институции. Тогава, по думите на Мишкова, се наблюдава „етатистка модернизация с националистически уклон“ (Т. 2, с. 177). По това време се откриват две конкуриращи се либерални течения, чиито партии, според политическия пейзаж в България, могат да бъдат определени като „класическа либерална (наречена Консервативна) и либерално-демократическа (наречена Либерална)“. (Т. 2, с. 194) И двете течения постепенно отстъпват на други, не либерални течения, като това се наблюдава не само на Балканите, но и в Европа като цяло.

Ранният социализъм на Балканите е многократно разглеждан проблем, включително и с „преплитанията“ в неговото развитие. Благовест Нягулов обаче надхвърля познатото. Процесът е поставен в широк европейски контекст, разкриват се спецификите в отделните страни, преходът от народничество към марксизъм, напреженията между революционери и реформист, между интернационалисти и патриоти, преплитането между социализъм и либерализъм, вижданията на Светлозар Маркович за „социализъм на задругата“, различните стратегии на социалистите в „изостаналите общества“.

Аграрните идеологии и селските движения са обект на задълбоченото изследване на Румен Даскалов, който посочва както западните предшественици в лицето на физиократите, така и регионалните специфики, които, според него, са по-значителни, отколкото при другите идеологии (вж. Т. 2, с. 359). Преплитанията тук, както и другаде, са не само между националните варианти на аграризма, но и при противопоставянията и аналозиите с другите движения. Аграризмът несъмнено е свързан с народничеството, руско и местно, но между двете идеологии има сериозно напрежение; от друга страна, сложните отношения със социалистите не могат да затъмнят аналогията между „селската изключителност“ и възхвалата на градския пролетариат. (вж. Т. 2, с. 294) Един от въпросите, които възникват при четенето на студията, е дали констатираната от автора недоразвитост на гръцкия аграризъм през първата половина на XX в. не е последвана от някакъв компенсаторен процес днес, който, поне за момента, не приема формата на партия.

По различни причини, някои от тях посочени в предговора, изследванията в този монументален и със своя обем труд не обхващат всички общества. Най-ясно забележимо е отсъствието на Турция. Представянето на фашизма пък е ограничено до Румъния и Хърватска в ценната студия на Константин Йордаки, единственият небългарски автор във втория том. (В третия единстве-

ният „чужди“ автор е Бернар Лори.) Не може да се пропусне, че Йордаки, не само като жест към съставителите, въвежда и кратки, но важни отклонения, в които представя идеите за фашизма в България и Гърция. Студията му има два допълващи се тематични акцента – дефиниране на фашизма и неговите прояви в Румъния и Хърватска. Богатият критически преглед на интерпретациите на фашизма завършва с обосноваването на концептуалната рамка, според която фашизмът е „харизматичен ултранационализъм“ и своеобразна политическа религия. (вж. Т. 2, с. 408 и сл.).

Студията на Чавдар Маринов и Александър Везенков „Комунизъм и национализъм на Балканите: Брак по сметка или взаимно привличане“ разглежда един изключително актуален проблем. Тезата на авторите (които се опират на З. Бжежински, К. Върдъри и други по-конкретни изследвания) е, че връзката между двете идеологии е много по-стара от отдавна забелязаната близост през втората половина на ХХ в. и особено през последните десетилетия. В рамките на цялостното комунистическо движение тя се открива още през 20-те години при обръщането към „потиснатите народи“ и през 30-те и стратегията за изграждане на „народни фронтове“. Авторите маркират развитието на „взаимното привличане“ в Югославия, Румъния и Албания, като отделят специално внимание на случаят с Македония. Аргументирано са проблематизирани не просто отделни постановки, а цялостната картина, градена от традиционната (българска и не само) историография. Тук и преплитането на историите е особено ясно изразено. Привличаните документи, в основната си част те са отдавна достъпни, разкриват ролята на българите (не на последно място комунисти) в изграждането на македонския национализъм във времето преди Втората световна война.

* * *

Третият том на колективното изследване е озаглавен „Споделено минало, оспорвани наследства“. Във въведението съставителите Румен Даскалов и Александър Везенков акцентират върху динамиката на наистина преплетените процеси, свързани с приемането и отхвърлянето на връзките с предишни цивилизации – тракийската, византийската, османската, според авторите – в много по-малка степен древногръцката и римската – и посочват, че националните историографии следват модели, „внесени от водещи европейски школи през ХІХ век“. (Т. 3, с. 9). По същество този том може да се разглежда като типично метаисторическо изследване – една област, която се развива бурно у нас в последните години. Тя е очертана в трудове на Р. Даскалов, сериозни приноси в нея имат Албена Хранова, Иван Еленков и други, а в полето на антропологията – и Николай Папучиев.

„Древна Тракия в модерното въображение: Идеологически аспекти на конструирането на тракологията в Югоизточна Европа“ е заглавието на сту-

дията на Чавдар Маринов. Белите петна в известното за тези древни жители на Балканите е благодатна почва за многобройни хипотези, а и за стремеж да се присвои тяхното наследство от румънци (включително и Мирча Елиаде), българи и гърци (след период на дистанциране), а от и географски доста отдалечени народи; особено любопитни са те в сферата на туризма и масовата култура. Маринов очертава две стратегии на отношението към траките. Едната е позитивистка, а другата „валоризира... варварския аспект на тракийската култура“ (Т. 2, с. 23). Сюжетът с днешните, а и вчерашните български увлечения по „тракизма“ и тракологията е сред най-четивните хуманитаристически текстове, Маринов съумява да бъде едновременно дистанциран, ироничен и задълбочен наблюдател на процесите в Румъния, Гърция и България.

Византийското наследство е ключов проблем за историографията. Студията на Диана Мишкова го поставя в естествения му широк европейски контекст, за да проследи ранното негативно възприемане на Източната римска империя, раждането на византологията и по-новото осмисляне на византийската цивилизация, като развитието далеч не е праволинейно и еднопосочно. В гръцкото общество отношението към Византия се развива по по-различен начин. Византия е разглеждана първоначално като част от християнската традиция (противопоставена на езическите времена), в последствие, под влияние на европейското елинофилство се стига до хибридикация и напрежение, което, струва ми се е реално и днес. През различни завои преминава и процесът на асоциирането на модерните гърци с византийците, като противостоящите интерпретации се появяват не само в гръцкото общество. С възникването си българската историография вижда в лицето на Византия изконния враг и гради един негативен образ, който много по-късно започва да се променя. Сред сърбите отношението към Византия (и Вселенската патриаршия) не е така напрегнато и съдбовно. В по-друг смисъл същото важи и за румънските историци от миналото, техните погледи са насочени към римско наследство и предполагаемите латински корени, а принадлежността към византийската цивилизация е противопоставена на не по-малко вредното славянско влияние.

Следващата студия на Румен Даскалов проследява един интересен казус - „Враждата за Средновековието: българо-румънските историографски междуособици“. Казано опростено, спорът в случая е за етническият характер на първото българско царство и за наследството на Асеновци, представяни от едни като власи, а от други - като българи. Политическите мотиви са ясни, а начело на двата лагера застават най-авторитетни историци като Николае Йорга и Петър Мутафчиев. Дискусията постепенно разширява обхвата си и достига до Добруджа и други спорни територии и събития. В някакъв смисъл и под някаква форма тя е жива и днес.

Задълбочените наблюдения на Бернар Лори върху османското наследство на Балканите тръгват от хронологията на османския период, която е различна

за различните народи, и от стремежа на историческия дискурс да минимизира значението на това наследство. Авторът очертава един до голяма степен споделен от балканските народи (с изключение на турците) модел, който има своите варианти, забелязани и от други изследователи. Всички християнски страни виждат в крайно негативен план османското завоевание и градят свой голям разказ за него. При българите изображенията на „последната“ битка и героят, който участва в нея, заемат относително по-периферно място. Споделени са романтичните разказите за съпротивата, за ислямизацията и за еничарите, които имат своите варианти, свързани със събития и от XX век. Споделени са и християнските представи за изостаналостта на османците и идеята, че те са причината за по-слабото икономическо развитие и през следосманския период. Изследователи като М. Паларе, с които Б. Лори се солидаризира, проблематизират подобно виждане за икономическото развитие. Важен акцент в студията е процесът на деосманизация, който е разгледан аналитично, като на места основателно провокира традиционните представи. Например тезата, че „подемът на българското революционно движение може да се осмисли само в контекста на Дунавския вилает, един „пилотен проект“ на османския реформизъм от 60-те години на XIX век“. (Т. 3, с. 387) Е, вероятно и на въздействия, които идват извън Балканите. Тясно преплетени с деосманизацията са процесите на вестернизация и „нострификация“ (термин, от румънския политически дебат, свързан с „развитието на национален характер“). Османското наследство е представено в реликтите от системата на милетите, в архитектурата, езика, кухнята и пр., и съпротивата срещу него.

Заключителната студия в тома е посветена на „Концепцията за националното Възраждане в балканските историографии“. Авторите – Александър Везенков и Чавдар Маринов – разгръщат тезата си, позната и от други техни публикации, за необходимостта процесите на Балканите, особено през XIX в., да бъдат разглеждани в контекста на Османската империя и на Танзимата. Те откриват успоредността, а и преплитането на реформите и модернизацията на империята, от една страна, и развитието на културата и сепаратистките тенденции в нея, от друга. Наблюденията върху развитията при различните народи открива малко неочакваната близост между българското и албанското възраждане, анализират идеите за „преродбата“ сред македонците, нейните български корени и еманципирането от тях. На критическо преосмисляне са подложени аналозите с Ренесанса, Просвещението и други по-обща процеси, които са откривани сред гърците, българите и останалите балкански народи. Осмислянето на балканските преплитания не пречи да се откриват и сериозни различия, както и близостта с явления, разгърнали се в Централна Европа. Критическият поглед и възраженията на авторите не се ограничават до историците от Балканите, а се насочва и към тези на изследователи извън тях.

Идеята за „преплитането“ на историите може да бъде мислена като общи

процеси, успоредно развитие, като противопоставяния, като участие на едни и същи фигури, като проява или резултат от континуитет, като споделен етнически състав и характер на древните и средновековните държавни структури. Представяният тук мащабен труд се насочва към различните аспекти на преплитанията, характерни за наблюдаваните явления. Сред достоинства на труда е постигнатия дистанциран поглед към социалните, идеологическите и културните процеси, не само като участие на чужди изследователи, а и като излизане от националния контекст и местните традиции на интерпретация и насочване към един по-общ балкански, а и европейски контекст.